ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ԿԼԻՄԵՆՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ ռազմիկների մի զգալի մասը պատերազմին մասնակցեց հայկական 76-րդ, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ, 409-րդ և այլ դիվիզիաների շարքերում։

Հայկական առաջին դիվիզիան կազմավորվել է 1922 թ. սեպտեմբերի 5-ին՝ Առանձին կովկասյան բանակի ռազմական խորհրդի հրամանով. վերակազմավորման ենթարկված հայկական կարմիր բանակի զորամասերի հիման վրա։ Մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը միավորումը պաշտոնապես կոչվում էր Հայկական հրաձգային դիվիզիա։ 1931 թ. նոյեմբերին այն վերակազմավորվեց լեռնահրաձգային դիվիզիայի, իսկ 1935 թ. դեկտեմբերի 2-ին կոչվեց Կ. Ե. Վորոշիլովի անունով։ 1936 թ. մայիսի 29-ին դիվիզիան պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ նույն ամսին նրան տրվեց 76-րդ համարը[1]։

Հայկական 76-րդ Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ լեռնահրաձգային դիվիզիան հատկապես մեծ դեր է խաղացել ազգային զինվորական կադրեր պատրաստելու գործում։ Նրա շարքերում իրենց նախնական կոփվածությունն են ստացել հայազգի 2 մարշալ, 40-ից ավելի գեներալներ, 200-ից ավելի գնդապետներ, միջին և կրտսեր հրամկազմի մի քանի հազար սպաներ, հարյուր հազարից ավելի շարքային մարտիկներ։

1938 թ. մարտի 7-ին դիվիզիան, կարմիր բանակի մյուս ազգային զորամիավորումների նման, վերակազմավորվեց և դարձավ համազորային միավորում՝ պահպանելով իր մարտական դրոշը, համարը, տեղադրման վայրը և նյութական միջոցները։ Խիստ փոփոխություններ կրեց նաև դիվիզիայի անձնակազմը՝ դառնալով ինտերնացիոնալ։ Երբ սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը, 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան համալրվեց ՀՍՍՀ մարդկային և նյութական միջոցներով և կրկին ձեռք բերեց նախկին ազգային տեսքը. նրա անձնակազմի կեսից ավելին կազմեցին հայերը[2]։

1941 թ. օգոստոսի 25-ին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի միավորումներից կազմված զորախմբի կազմում, Սովետական Միության և Իրանի միջև 1921 թ. կնքված պայմանագրի համաձայն, դիվիզիայի զորամասերն անցան սովետա-իրանական սահմանը և օգոստոսի 30-ին հասան Թավրիզ։ Սովետական զորքերի մուտքը Իրան, հնարավորություն տվեց կարճ ժամանակամիջոցում այդ երկիրը մաքրել գերմանաֆաշիստական գործակալներից ու ձախողել Իրանը Սովետական Միության դեմ պատերազմի մեջ ներքաշելու հիտլերյան պլանները։

Դիվիզիան Թավրիզում երկար չմնաց։ Ռազմաճակատում ստեղծված ծանր կացությունը պահանջում էր մարտունակ նոր ուժեր։ Սեպտեմբերի սկզբներին այն վերադառնում է Իրանից և ուղարկվում գործող բանակ։ Սեպտեմբերի 27-ին Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի 38-րդ բանակի կազմում Պոլտավայի մարզի Զուտովոյի շրջանի Կոշուբեևկա, Կանտեմիրովկա, Ֆեոդորովկա տեղամասում դիվիզիան մարտերի մեջ է մտնում գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ։ Մինչև 1941 թ. վերջը նրա զորամասերը պաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում Զուտովո-Վալկի-Խարկով-Վոլչանսկ ուղղությամբ, 1942 թ. հունվար-

---

1 *ՍՍՀՄ պաշտպանության մինիստրության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ), ֆ. 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի, ց. 1, գ. 2, թ. 1։*

2 *Նույն տեղում, թ. 7։*

ապրիլին 76-րդ հրաձգային[3] դիվիզիան Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի 21-րդ բանակի կազմում մասնակցում է ձմեռային-գարնանային մարտերին, իսկ մայիսի 11-ից՝ Խարկովի հարձակողական գործողությանը։ Ամռան սկզբներին հակառակորդի խոշոր բանակային խմբավորումների առաջխաղացումը մեր զորքերին հարկադրեց ժամանակավորապես նահանջել դեպի արևելք։ Այդ շրջանում դիվիզիայի զորամասերը վերջապահ ծանր մարտերով ապահովում էին 21-րդ բանակի նահանջը։ Հաջողությամբ կատարելով հրամանատարության առաջադրանքը, հուլիսի սկզբներին նրանք անցնում են Դոն գետի ձախ ափը և համալրվելուց հետո, հուլիսի վերջերից մասնակցում Ստալինգրադյան ճակատամարտին։ Երկարատև ու համառ մարտերից հետո հոկտեմբերի 24-ին դիվիզիայի զորամասերը գրավում են Դոնի աջ ափին գտնվող Կլետսկայա կայարանը և հենակետ ստեղծում այնտեղ։ Հակառակորդի բոլոր ջանքերը՝ ետ խլելու Կլետսկայան, հանդիպելով դիվիզիայի անձնակազմի հերոսական դիմադրությանը, վերջանում են անհաջողությամբ։ Ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հենակետը պահպանվում է և ամրապնդվում։ Այն մեծ դեր է խաղում սովետական զորքերի 1942 թ. նոյեմբերի 19-ի նշանավոր հարձակման ժամանակ։ Ինչպես հայտնի է, այդ հարձակումն ավարտվեց հաջողությամբ և 1942 թ. նոյեմբերի 23-ին Կալաչ քաղաքից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում Հարավ-արևմտյան և Ստալինգրադյան ռազմաճակատների զորքերը շրջապատման օղակի մեջ վերցրեցին գերմանական 330 հազարանոց խմբավորումը։ Այդ գործում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև 76-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը ՍՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի 1942 թ. նոյեմբերի 23-ի № 375 հրամանով արժանացավ գվարդիական կոչման և այնուհետև կոչվեց 51-րդ գվարդիական Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ հրաձգային դիվիզիա[4]։

Նոյեմբերի վերջերին և դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում գվարդիականները ոչ միայն հաջողությամբ ետ էին մղում շրջապատման օղակը ճեղքել ձգտող հակառակորդի բազմաթիվ գրոհները, այլև օրեցօր է՛լ ավելի ամուր էին սեղմում այն։ Ստալինգրադյան ճակատամարտում ֆաշիստական բանակների հզոր խմբավորման շրջապատմանն ու ոչնչացմանը ակտիվորեն մասնակցելու համար 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան 1943 թ. հունիսի 19-ին պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով[5]։ Դիվիզիան այնուհետև Վորոնեժյան ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակի 23-րդ գվարդիական հրաձգային կորպուսի կազմում ակտիվորեն մասնակցում է Կուրսկի ճակատամարտին։ Գվարդիականները հուլիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 23-ը դաժան մարտեր են մղում Օրյոլ-Կուրսկ-Բելգորոդ աղեղի հարավային մասում և հակառակորդին հասցնում կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մեծ վնասներ։ Կուրսկի ճակատամարտի հաղթական ավարտից հետո դիվիզիան 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում, բնակլիմայական դժվարին պայմաններում, պայքարում էր Կալինինի մարզի Նևել, Նովոսոկոլնիկի, Պուստոշինսկի, Իդրիցայի և Սուտոկինսկի շրջանների ազատագրման համար։

1944 թ. հունիսի 23-ից մինչև հուլիսի 4-ը գվարդիականները հարձակողական մարտեր էին մղում Բելոռուսիայի հյուսիսային շրջաններում։ Նրանք հաղթահարեցին ջրային չորս արգելք, անցան 250 կմ, ազատագրեցին ավելի քան 200 բնակավայր, այդ թվում Պոլոցկ քաղաքը։ Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Արևմտյան Դվինան հաղթահարելիս, որի համար 15 մարտիկների շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում։ Նրանց թվում էր նաև եֆրեյտոր Արամայիս Սարկիսովը, որը մարտի թեժ պահին իր կյանքի գնով փրկեց ռուս հրամանատարին։

---

3 Դիվիզիան կրկին հրաձգային էր դարձել 1941 թ. դեկտեմբերի 9-ին։

4 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976, № 3, էջ 174 (այդ ժամանակ դիվիզիայի հրամանատարը գեներալ-մայոր Նիկոլոզ Թավարթքելաձեն էր)։

5 Նույն տեղում, գ. 2, թ. 28 (այժմ Վոլգոգրադ քաղաքի փողոցներից մեկը, ի պատիվ գվարդիականների կատարած սխրանքի, կոչվում է 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի անվամբ)։

Վիտեբսկի մարզում հակառակորդի խոշոր խմբավորման շրջապատման և ջախջախման մարտերին ակտիվ մասնակցություն ունենալու համար դիվիզիային շնորհվեց Վիտեբսկյան, իսկ նրա գնդերին՝ Պոլոցկյան պատվավոր անվանումներ։ Այնուհետև դիվիզիան մասնակցեց Լատվիայի ու Լիտվայի ազատագրմանը և իր հաղթական մարտական ուղին ավարտեց Կուրլանդիայում՝ հակառակորդի շրջապատված զորքերի ջախջախմամբ։

Պատերազմի տարիներին դիվիզիայի հրամանատարությունը շարունակ պահպանում էր իր ավանդական կապերը Սովետական Հայաստանի աշխատավորության հետ։ Նրա պատվիրակությունները 5 անգամ այցելեցին Հայաստան և հանդիպումներ ունեցան հանրապետության բանվորների, կոլտնտեսականների, գիտության, մշակույթի և արվեստի ականավոր գործիչների հետ։ Հայ ժողովուրդն իր հերթին միշտ ուշադրության կենտրոնում էր պահում փառապանծ գվարդիականներին, նրանց ուղարկելով զանազան նվեր-ծանրոցներ, ոգևորող նամակներ և այլն։ Այդ կապերը պահպանվեցին նաև պատերազմից հետո[6]։

Հայկական դիվիզիաների համաստեղության մեջ հիրավի արժանի տեղ է գրավում 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան, որն իր մարտական ուղին սկսելով Կովկասի նախալեռներից՝ ավարտեց Բեռլինում։

Դիվիզիան կազմավորվեց 1941 թ. դեկտեմբեր—1942 թ. հունվար ամիսներին՝ Երևանում։ Այն ձևավորվեց որպես 474-րդ հրաձգային դիվիզիա, իսկ 1942 թ. հունվարի 8-ին վերանվանվեց 89-րդ հրաձգայինի։ Կազմավորման աշխատանքներն ընթանում էին գնդապետ Սիմոն Զաքիյանի, ապա փոխգնդապետ Անդրանիկ Սարդսյանի գլխավորությամբ։ Սկսած 1942 թ. հունվարից հայերեն լեզվով հրատարակվում է դիվիզիայի քաղբաժնի օրգան «Կարմիր դինվոր» թերթը։

Օգոստոսի 6—11-ը դիվիզիայի զորամասերը երկաթուղով փոխադրվում են Գրոզնի, որտեղ սկզբից մտնում են Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Հյուսիսային զորախմբի 24-րդ, իսկ 18-ից՝ 9-րդ բանակի կազմի մեջ։ Դիվիզիան պաշտպանական դիրքեր է գրավում Թերեքի աջ ափին՝ Բենո-Յուրտ-Թերեք-Բալաշով տեղամասում, ետ մղում հակառակորդի տանկերի գրոհները, միաժամանակ պատրաստվելով վճռական հարձակման։ Սեպտեմբերի 26-ին, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, դիվիզիայի զորամասերն աջակցող ուժերի հետ միասին հարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով ազատագրել Թերեք, Թերսկոյե և Պրեդմոստնի ավանները։ Չնայած 4-օրյա կատաղի մարտերում դիվիզիայի զորամասերին չհաջողվեց ազատագրել այդ ավանները, բայց և այնպես փակվեց թշնամու ճանապարհը դեպի Գրոզնի։ Հոկտեմբերի սկզբներին դիվիզիան դուրս բերվեց բանակի ռեզերվ, որտեղ համալրվեց նոր ուժերով։ Այդ շրջանում դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը։

Սկսած հոկտեմբերի 21-ից մինչև դեկտեմբերի վերջերը դիվիզիայի զորամասերը Մալգոբեկի տակ հաջողությամբ ետ էին մղում հակառակորդի գրոհները՝ թույլ չտալով նրան ճեղքել-անցնել դեպի Գրոզնի։ Այդ ժամանակ դիվիզիան մտնում էր սկզբում 44-րդ, ապա 58-րդ բանակի կազմի մեջ։

1943 թ. հունվարի 1—10-ը դիվիզիան հարձակողական մարտերով կրնկակոխ հետապնդում էր թշնամուն։ Հունվարի 2-ին նրա զորամասերը ազատագրում են Մալգոբեկ քաղաքը, 4-ին՝ Համիդիյա բնակավայրը, 6-ին՝ գետանցում Թերեքը և 10-ին հասնում Սոլդատսկայա։ Շարունակելով հակառակորդի հետապնդումը հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ, դիվիզիայի զորամասերը 58-րդ բանակի երկրորդ էշելոնում հունվարի 10-ից մինչև փետրվարի 9-ը առաջ են շարժվում Գեորգիևսկ, Մինեռալնիե-Վոդի, Վորոշիլովսկ, (Ստավրոպոլ), Տիխորեցկ, Գարբուզովայա բալկա երթուղով։ Հասնելով Գարբուզովկայա բալկա դիվիզիան դուրս է բերվում բանակի առաջին էշելոն և մարտական առաջա-

---

6 Դիվիզիայի մարտական ուղու մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Ա. Հարությունյան, 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի մարտական ուղին, Երևան, 1980։

դրանք ստանում. երկու գնդերով գրավել Նովո-Ջիրելիևսկայա բնակավայրը ու պատրաստ լինել 417-րդ դիվիզիայի հետ հարձակվելու Ռոգովսկայայի ուղղությամբ։ Մյուս գունդը պետք է պաշտպանություն գրավեր Պոդիի շրջանում, արևելքից և հարավ-արևելքից ապահովեր բանակի ձախ թևը։ Սակայն թշնամու դարանակալ տանկերի հարձակման հետևանքով փետրվարի 9—10-ին դիվիզիան ծանր կորուստներ է կրում։ Զոհվում են գնդապետ Արտաշես Վասիլյանը, 390-րդ գնդի հրամանատար, մայոր Գարեգին Իսախանյանը, 400-րդ գնդի հրամանատարի քաղաքով տեղակալ, մայոր Սուրեն Բաղդասարյանը և շատ ուրիշներ։ Չնայած դրան, Նովո-Ջիրելիևսկայան ազատագրվում է թշնամուց[7]։

Կարճ ժամանակամիջոցում որոշ չափով համալրվելով՝ դիվիզիան փետրվարի 15-ին պաշտպանական դիրքեր է գրավում Լիմանոն-Կիրպիլի, Կույբիշևսկ բնակավայրերի հարավային և հարավ-արևմտյան շրջաններում։ Սակայն նշված բնագծում դիվիզիան երկար չի մնում։ Փետրվարի 19-ին, ստանալով 58-րդ բանակի հրամանատարության կարգադրությունը, նրա զորամասերը նոր հրամանատար գնդապետ Նվեր Սաֆարյանի գլխավորությամբ, երթով շարժվում են Ազովի ծովի ափին գտնվող Եյսկ քաղաքը և փետրվարի 25-ից պաշտպանական դիրքեր գրավում Տագանրոգյան ծովածոցի երկայնքով՝ Մարգարիտովկա, Ստարո-Շչերբինովկա բնագծում։ Այդտեղ դիվիզիան մնում է մինչև 1943 թ. օգոստոսի վերջերը, ստանում լիարժեք համալրումներ և Տագանրոգյան ծոցի ափերի պաշտպանության հետ մեկտեղ, նախապատրաստվում հարձակողական մարտերի։ Օգոստոսի վերջերին դիվիզիայի զորամասերը երկաթուղով փոխադրվում են հարավ և սեպտեմբերի սկզբներին Հյուսիս-Կովկասյան ռազմաճակատի 18-րդ բանակի կազմում ելման դիրքեր գրավում Շապսուգսկայա, Նիկոլաևսկի, Գապոնովսկի, Նիժնի Բականսկի բնակավայրերի, Սախարնայա գոլովա բարձունքի և Դոլգայա լեռան շրջաններում։

Սեպտեմբերի 9-ից մինչև հոկտեմբերի 4-ը դիվիզիայի զորամասերը հարձակողական մարտեր էին մղում հակառակորդի դեմ՝ մեկը մյուսի ետևից ճեղքելով թշնամու ամրակուռ պաշտպանական գիծը, որը բաղկացած էր իրար հաջորդող 7 շերտերից։ Այդ մարտերում ցուցաբերած անօրինակ սխրանքների համար դիվիզիայի մարտիկներից Սովետական Միության հերոսի կոչման են արժանանում ավագ սերժանտներ Հունան Ավետիսյանը, Սուրեն Առաքելյանը և շարքային Ջահան Կարախանյանը[8]։

Թամանյան թերակղզին գերմանաֆաշիստական զորքերից մաքրելու մարտական գործողությանն ամենաակտիվ կերպով մասնակցելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած արիության համար Գերագույն գլխավոր հրամանատարի 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ի հրամանով դիվիզիային շնորհվում է Թամանյան պատվավոր անվանում։

Թամանի ազատագրումից հետո Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիան եռանդուն նախապատրաստվում է մարտեր մղելու Կերչում և Ղրիմում։ Նոյեմբերի 21—25-ը նրա զորամասերը Կերչի նեղուցով փոխադրվում են թերակղզի և Առանձին մերձծովյան բանակի կազմում 1943 թ. դեկտեմբեր—1944 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին մասնակցում Կերչ թերակղզու ազատագրմանը։ Կերչի ազատագրման համար մղված մարտերում հրամանատարության առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու և այդ ընթացքում ցուցաբերած արիության ու քաջության համար դիվիզիան ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. ապրիլի 24-ի հրամանագրով պարգևատրվում է Կարմիր աստղի շքանշանով։

1944 թ. ապրիլի 11-ից մինչև մայիսի 12-ը դիվիզիան մերձծովյան բանակի 3-րդ լեռնահրաձգային կորպուսի կազմում մասնակցում է Ղրիմի թերակղզու և հատկապես Սևաստոպոլի ազատագրմանը։ Այդ ընթացքում հրամա-

---

7 Ի պատիվ Նովո-Ջիրելիևսկայայի ազատագրման 35-ամյակի, 1978 թ. ավանի փողոցներից մեկը վերանվանվել է Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի անվան։

8 Դիվիզիայի առաջին հերոսներն այդ բարձր կոչմանն արժանացել են հետմահու՝ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. մայիսի 16-ի հրամանագրով։

նատարության առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու և ցուցաբերած հերոսության, տոկունության ու արիության համար դիվիզիան ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. մայիսի 24-ի հրամանագրով պարգևատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ նրա 390-րդ և 400-րդ հրաձգային գնդերը՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի 1944 թ. մայիսի 24-ի հրամանով ստանում են Սևաստոպոլյան պատվավոր անվանում[9]։ Մայիսի 7—12-ը Սևաստոպոլի համար մղված մարտերում առավել աչքի ընկած և հերոսական սխրանքներ կատարած ավագ սերժանտներ Այդին Հարությունյանին, Վարդգես Ռոստոմյանին, Հարություն Մկրտչյանին, լեյտենանտներ Խորեն Խաչատրյանին և Սիմոն Բաղդասարյանին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1945 թ. մարտի 24-ի հրամանագրով շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում։

Սևաստոպոլի հերոսամարտերից հետո դիվիզիայի զորամասերը մինչև օգոստոսի վերջերը մնում են Ղրիմում, կատարելագործում իրենց մարտական վարպետությունը և, միաժամանակ, Բիյուկ-Օնլարի և Զույսկի շրջաններում մասնակցում հացահատիկի բերքահավաքի աշխատանքներին։

Օգոստոսի 30-ից դիվիզիայի զորամասերը փոխադրվում են Լեհաստան և սեպտեմբերի 12-ին կենտրոնանալով Մելնիկ, Ադամովա Զաստավա շրջանում՝ մտնում են 1-ին Բելոռուսական ռազմաճակատի 33-րդ բանակի 16-րդ հրաձգային կորպուսի կազմի մեջ։ Մինչև հոկտեմբերի կեսերը դիվիզիայի զորամասերը վարժվում էին հակառակորդի դիրքային պաշտպանությունը ճեղքելուն։ Հոկտեմբերի 19—26-ը նրանք տեղափոխվում են Լյուբլինից 6 կմ հարավ-արևելք ընկած Կոմասացիայի շրջան, իսկ 1945 թ. հունվարի 5-ին՝ Վարշավայից հարավ Վիսլա գետի ձախ ափին գտնվող Պուլավիի հենակետը։ Հունվարի 14—29-ը դիվիզիայի զորամասերը հարձակողական հաջող մարտեր են մղում անտառներում, առանձին հենակետերում և բնակավայրերում՝ շրջապատված հակառակորդի խմբավորումների ոչնչացման նպատակով։ Առանձնապես համառ մարտեր ծավալվեցին հունվարի 17—19-ը՝ Ռուսկի Բրուդ կոչվող բնակավայրի մոտ գտնվող անտառում՝ թշնամու ավելի քան 6000 մարդուց բաղկացած խմբավորման ոչնչացման ժամանակ, որտեղ հերոսաբար զոհվեցին դիվիզիայի հրամանատարի շարային գծով տեղակալ, գնդապետ Գրիգոր Բալբուլյանը, 531-րդ հրետանային գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Վասիլի Տինսկին, ծանր վիրավորվեց 390-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար, գնդապետ Երվանդ Կարապետյանը։

Հունվարի 29-ին դիվիզիայի զորամասերը մարտերով անցան ֆաշիստական Գերմանիայի սահմանը։ Կրնկակոխ հետապնդելով թշնամուն, նրանք փետրվարի 16-ին Օդերի Ֆրանկֆուրտից 3,5 կմ հարավ գետանցում են Օդերը և 2,5 կմ երկարություն ու 700—800 մ խորություն ունեցող հենակետ գրավում նրա ձախ ափին։ Ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ հենակետը դիվիզիան պաշտպանում է մինչև ապրիլի 16-ը։ Ապրիլի 16-ից մինչև մայիսի 2-ը դիվիզիան 1-ին Բելոռուսական ռազմաճակատի 33-րդ բանակի, ապա 3-րդ հարվածային բանակի 38-րդ հրաձգային կորպուսի կազմում մասնակցում է Բեռլինի գրավման մարտական գործողությանը։ Ապրիլի 16-ի առավոտյան անցնելով հարձակման, դիվիզիան կատաղի մարտերով շարժվում է դեպի Բեռլին՝ գրավելով Ցեցցնով, Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքները[10]։ Ապրիլի 29-ին այն արդեն փողոցային մարտեր էր մղում Բեռլինում, որտեղ Հումբոլդ-Հայն այգում հանդիպում է պաշտպանական հզոր ամրություններ ունեցող բերդի կայազորի կատաղի դիմադրությանը։ Մայիսի 2-ի ժամը 14-ին ամրոցի կայազորը անձնատուր է լինում։ Դիվիզիայի զորամասերը գերի են վերցնում գերմանական 5112 զինվոր ու սպա, գրավում հարուստ ավար։

---

9 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 89-րդ հրաձգային դիվիզիայի, ց. 2, գ. 31, թ. 276—277։

10 Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի գրավման ժամանակ ցուցաբերած հերոսության համար 1946 թ. մայիսի 15-ին Սովետական Միության հերոսի կոչման արժանացավ 400-րդ հրաձգային գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար, մայոր Հրանտ Բաբայանը։

Բեռլինի գրավման մարտերի ժամանակ հակառակորդի պաշտպանությունը ճեղքելու և ցուցաբերած սխրանքների համար 1945 թ. մայիսի 28-ին դիվիզիան պարգևատրվում է Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով։ Բեռլինի գրավումից հետո դիվիզիան շարժվում է դեպի արևմուտք և հաղթանակը դիմավորում Էլբայի ափերին։

Սկսած 1942 թ. օգոստոսի 8-ից մինչև 1945 թ. մայիսի 9-ը թամանցիներն անցան 7250 կմ, որից 3640-ը՝ համառ մարտերով։ Այդ ընթացքում նրանք ֆաշիստական օկուպացիայից ազատագրեցին ավելի քան 900 բնակավայր և 30 քաղաք։ Մարտական գործողությունների ընթացքում դիվիզիայի ավելի քան 12000 մարտիկներ և սպաներ պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով։ Նրանցից 9-ը արժանացան Սովետական Միության հերոսի կոչման, իսկ 8-ը դարձան Փառքի շքանշանի բոլոր աստիճանների լրիվ ասպետ։ Դիվիզիան պատերազմի հաղթական ավարտից հետո վերադարձավ Սովետական Հայաստան, որտեղ մարտական-քաղաքական ուսուցման ասպարեզում իր ցուցանիշներով առաջնակարգ տեղ գրավեց Անդրկովկասյան կարմրադրոշ դիվիզիական օկրուգի միավորումների մեջ։ Այն լուծարքի ենթարկվեց 1956 թ.[11]։

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին փառապանծ մարտական ուղի անցավ նաև 409-րդ հրաձգային դիվիզիան։ Այն կազմավորվել է 1941 թ. օգոստոսի 26-ին՝ Սովետական Հայաստանում։ 1942 թ. փետրվարի 5-ին դիվիզիան պաշտոնապես ստանում է Հայկական անվանում։ Նրա առաջին հրամանատարը գնդապետ Արտաշես Վասիլյանն էր[12]։ 1942 թ. փետրվարի 23-ից հայերեն լեզվով սկսեց հրատարակվել դիվիզիայի քաղաքական «Մարտական դրոշ» թերթը։

1942 թ. դեկտեմբերի 1—8-ը դիվիզիայի զորամասերը փոխադրվեցին Մոզդոկի շրջան, մտան 44-րդ բանակի կազմի մեջ և կենտրոնացան Մեկենսկայա, Նիրկովո Բեզորոկինո տեղամասում։ Մոտ մեկ ամիս տևած պաշտպանական մարտերում դիվիզիան ծանր կորուստներ կրեց, բայց կարողացավ կատարել բանակի հրամանատարության առաջադրանքը՝ փակել թշնամու առաջխաղացումը։ 1943 թ. հունվարի սկզբներին դիվիզիան, բանակի մյուս միավորումների հետ միասին, անցավ հարձակման։ Մինչև ապրիլ ամիսն այն կատաղի մարտերով թերեքից հասավ Կուբան (շուրջ 1000 կմ)՝ ազատագրելով Չեչենո-Ինգուշական ԻՍՍՀ-ի, Ստավրոպոլի և Կրասնոդարի երկրամասերի բազմաթիվ քաղաքներ, գյուղեր ու բնակավայրեր։ Այդ մարտերում դիվիզիան մարտնչում էր 44-րդ, 58-րդ, 37-րդ, 9-րդ և 46-րդ բանակների կազմում։ Ապրիլի սկզբներին դիվիզիայի զորամասերը փոխադրվեցին Դոնի-Ռոստովի մարզի Միլլերովոյի շրջան, որտեղ մնացին մինչև հուլիսի 12-ը, իսկ այնուհետև տեղափոխվեցին Խարկովի մարզ։ Սկսած օգոստոսի 24-ից դիվիզիայի զորամասերը թշնամու դեմ հարձակողական մարտեր էին մղում Խարկով-Լոզովայա երկաթգծի ուղղությամբ։ Սեպտեմբերի 20-ին Նովո-Պոդկրյաժ, Մոգիլև-2, Մոլդովկա, Դոմոտկան բնակավայրերից հյուսիս-արևելք դիվիզիայի զորամասերը հակառակորդի ավիացիայի ռմբակոծության տակ գետանցեցին Դնեպրը և մարտերը շարունակեցին նրա աջ ափին։ Ապա դիվիզիան, մարտերով ազատագրելով մի շարք բնակավայրեր, մոտեցավ Կռիվոյ-Ռոգին։ Հետագայում դիվիզիան 7-րդ գվարդիական բանակի կազմում հատկապես աչքի ընկավ Կիրովոգրադ քաղաքի համար մղված մարտերում, որն ազատագրվեց 1944 թ. հունվարի 7-ին։ Հաջորդ օրը Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամանով մի շարք միավորումների, որոնց թվում էր 409-րդ դիվիզիան, շնորհվեց Կիրովոգրադյան պատվավոր անվանում։

---

11 Դիվիզիայի մարտական ուղու մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Մ. Նալբանդյան, Թամանցիները, Երևան, 1961, Ղ. Մ. Դալլաքյան, Մարտական 39, Երևան, 1966, Ե. Ա. Կարապետյան, Անմահության հանապարհով, Երևան, 1969, Ա. Մ. Հակոբյան, Հերոսական մարտերում, Երևան, 1975, Խ. Հ. Բարոեղյան, Կրակների միջով, Երևան, 1982 և այլն։

12 1942 թ. նոյեմբերի 6-ից մինչև 1943 թ. հունվարի 8-ը դիվիզիայի հրամանատարը՝ գնդապետ Վասիլի Գլադկովն էր, այնուհետև, մինչև 1943 թվականի դեկտեմբերի 4-ը գնդապետ Միխայիլ Դորոֆեյևին։ Վերջինիս փոխարինեց գնդապետ Գավրիլ Սորոկինը։

1944 թ. փետրվարի 7-ին դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գեներալ-մայոր Եվստաֆի Գրեչանին, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև պատերազմի ավարտը։ Նրա գլխավորությամբ շարունակելով հարձակումը Կիրովոգրադից հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, դիվիզիայի զորամասերը մասնակցեցին Պոմոշչնայա և Նովոուկրաինկա երկաթուղային խոշոր կայարանների ազատագրմանը, որի համար 1944 թ. մարտի 29-ին դիվիզիան պարգևատրվեց Բոգդան Խմելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով։

Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան ակտիվորեն մասնակցեց նաև Յասսի-Քիշինևյան գործողությանը՝ Քիշինևի ուղղությամբ։ Դիվիզիայի խոշոր նվաճումն էր Բախուշի շրջանում ֆաշիստական զորքերի մնացորդների վերացումը։ Յասսի-Քիշինևյան գործողության ավարտից հետո, դիվիզիայի զորամասերը Ռումինիայի տարածքում հետապնդելով հակառակորդի նահանջող ուժերին, սեպտեմբերի վերջերին դուրս եկան Հունգարիայի պետական սահմանը։ Այնուհետև, Հունգարիայում դիվիզիան մասնակցեց Դեբրեցենյան և Բուդապեշտյան մարտական գործողություններին։

1944 թ. հոկտեմբերի 6-ին դիվիզիան, 53-րդ բանակի 27-րդ գվարդիական հրաձգային կորպուսի կազմում, Հունգարական Կունագոտա և Մեզեկովաշհազա բնակավայրերի մոտ ճեղքեց հակառակորդի պաշտպանությունը և 9-ին Տոսնգ, Տիսսա-Վարկոն բնակավայրերի շրջանում հաղթահարելով Տիսսա գետը, նրա աջ ափին հենակետ գրավեց։ Մինչև հոկտեմբերի 16-ը դիվիզիայի զորամասերն իրենց ձեռքում էին պահում հենակետը։ Այնուհետև նրանք հենակետի պաշտպանությունը հանձնեցին մեկ այլ միավորման և տեղափոխվեցին Տյորեկսենտմիկլոշ քաղաքից արևմուտք։ Հոկտեմբերի 18-ին հակառակորդը այդ տեղամասում կենտրոնացնելով զգալի ուժեր՝ տանկերի ու զրահատրանսպորտյորների աջակցությամբ դիմեց հակագրոհի։ Թշնամուն հաջողվեց ճեղքել դիվիզիայի պաշտպանությունը և մինչև հոկտեմբերի 20-ը դուրս գալ նրա թիկունքը։ Սակայն դիվիզիան անկորուստ դուրս եկավ շրջապատումից և հոկտեմբերի 23-ին կենտրոնացավ Խեկի շրջանում։

409-րդ հրաձգային դիվիզիան աչքի ընկավ նաև Բուդապեշտյան գործողության ժամանակ՝ գործելով 7-րդ գվարդիական բանակի 25-րդ գվարդիական հրաձգային կորպուսի կազմում։ 1944 թ. հոկտեմբերի 31-ին նրա զորամասերը կրկին հաղթահարեցին Տիսսան, ապա Զադվա գետը և գրավեցին Պուստամոնոշտոր քաղաքը, որը գտնվում է Բուդապեշտի արևելյան մատույցներում։ Շարունակելով առաջխաղացումը, դեկտեմբերի 9-ին դիվիզիան արդեն մարտեր էր մղում Բուդապեշտի Ֆոտ արվարձանում։ Դիվիզիան ակտիվ դեր խաղաց նաև Բրատիսլավայի ազատագրման մարտերում, որի համար 1945 թ. մայիսի 17-ին արժանացավ Բրատիսլավյան պատվավոր անվանման։ Բրատիսլավայի ազատագրումից հետո, դիվիզիայի զորամասերը մասնակցեցին Պրագայի ազատագրման մարտական գործողություններին և իրենց ուղին ավարտեցին Չեխոսլովակիայի մայրաքաղաքի մատույցներում՝ Ստրիտեժ-Պետրովկի շրջանում, որտեղ և դիմավորեցին հաղթանակը։ Դրանից հետո դիվիզիան տեղափոխվեց Հունգարիա, ուր 7-րդ գվարդիական բանակի հրամանատարի 1945 թ. հուլիսի 2-ի հրամանի համաձայն լուծարքի ենթակրվեց.

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին գոյություն ունեցած հայկական դիվիզիաներից միակը, որը չի կազմավորվել Սովետական Հայաստանում, 390-րդ հրաձգայինն էր։ Այն կազմավորվել էր Վրացական ՍՍՀ տարածքում, 1941 թ. օգոստոսին։ Դիվիզիան մտնում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 46-րդ բանակի կազմի մեջ։ Նրա առաջին հրամանատարն էր գնդապետ Իվան Վինոգրադովը։ 1941 թ. նոյեմբերի 24-ից դիվիզիան մտավ 51-րդ բանակի կազմի մեջ և փոխադրվեց Թամանյան թերակղզի։ Դիվիզիայի զորամասերը բանակի մյուս միավորումների հետ միասին նախապատրաստվում էին մտնել Կերչի թերակղզի և իրագործել Կերչ-Թեոդոսյան դեսանտային գործողությունը, որի հիմնական նպատակը Ղրիմի ազատագրման համար պայմանների ստեղծումն էր։ Մարտական գործողությունը սկսվեց 1941 թ. դեկտեմբերի 25-ին։ Կլիմայական բարդ պայմաններում 51-րդ և 44-րդ բանակների 6 դիվի-

զիա, 2 բրիգադ և 2 լեռնահրաձգային գունդ Սևծովյան նավատորմի և Ազովի նավատորմիկի աջակցությամբ դեսանտ իջեցվեցին թերակղզու հյուսիս-արևելյան ափերին և Թեոդոսիայի նավահանգստում։ Մինչև 1942 թ. հունվարի 2-ը Կերչի թերակղզին ամբողջովին մաքրվեց թշնամուց։ Վերջինս ստիպված էր Սևաստոպոլը պաշարած իր զորքերի մի մասը նետել դեսանտայինների դեմ։ Ծայր առան արյունահեղ մարտեր, որոնց ակտիվորեն մասնակցում էր նաև 390-րդ հրաձգային դիվիզիան։ Վերջինս թերակղզի փոխադրվեց 1941 թ. դեկտեմբերի 26—30-ին և մարտերի մեջ մտավ Բախչիսարայի գյուղի ուղղությամբ։

Մինչև 1942 թ. հունվարի 19-ը դիվիզիայի զորամասերը Կորպեչից արևմուտք ընկած Սեիդ Հասան, Ակ-Մոնայ, Սեմիսոտկա բնագծում հերոսաբար ետ էին մղում հակառակորդի կատաղի գրոհները։ Այնուհետև մինչև մարտի 5-ը նրանք պաշտպանվում էին հիշյալ բնագծում, միաժամանակ նախապատրաստվելով հարձակման։ Այդ շրջանում դիվիզիան ստացավ նոր համալրում և փետրվարին վերակազմավորվեց հայկական միավորման։ Նրա անձնակազմի գերակշռող մասը կազմեցին հայերը։ 1942 թ. փետրվարի 24-ին հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը ստանձնեց գնդապետ Սիմեոն Զաքիյանը։ 1942 թ. մարտի 13-ից սկսեց հայերեն լեզվով հրատարակվել դիվիզիայի «Հայկական սնայպեր» թերթը։

Մարտի 18-ին 51-րդ բանակի միավորումները վերսկսեցին հարձակումը։ Զգալի հաջողության հասավ 390-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը 55-րդ տանկային բրիգադի աջակցությամբ, հաղթահարելով թշնամու դիմադրությունը, գրավեց նրա պաշտպանության գոտու առաջին երկու խրամատները և ամրապնդվեց այնտեղ։ Հավաքելով ուժերը, հակառակորդը հրետանային ուժեղ նախապատրաստությունից հետո, որն ուղեկցվում էր ավիացիայի զանգվածային հարվածներով և տանկային հզոր ուժերի աջակցությամբ, մարտի 20-ին անցավ հարձակման, նպատակ ունենալով ետ մղել իր պաշտպանության մեջ սեպված սովետական զորամասերին։ Կատաղի մարտերը շարունակվեցին մինչև մարտի 20-ի օրվա վերջը և ավարտվեցին հակառակորդի 22-րդ տանկային դիվիզիայի ջախջախումով[13]։ Ֆաշիստական հրամանատարության մտադրությունը՝ ճեղքել 51-րդ բանակի պաշտպանությունը և դուրս գալ Կերչի ծովածոց, ավարտվեց անհաջողությամբ։ Այդ գործում իր արժանի ավանդը ներդրեց նաև 390-րդ հրաձգային դիվիզիան։

Դիվիզիան մասնակցեց նաև Կոյ-Հասանի ուղղությամբ մարտի 26-ին սովետական զորքերի սկսած հարձակմանը։ Հատկապես աչքի ընկավ 789-րդ հրաձգային գունդը, որը 5 տանկերի աջակցությամբ կարողացավ առաջ շարժվել 2 կմ և կրակի տակ վերցնել կարևոր երկաթուղային կամուրջը։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, բանակի միավորումներին չհաջողվեց գրավել հակառակորդի Կոյ-Հասան պաշտպանական հանգույցը և մարտի 31-ից դրանք անցան էշելոնացված պաշտպանության։ 390-րդ հրաձգային դիվիզիան դուրս բերվեց բանակի թիկունքային բնագծից։ Հենց այդ օրն էլ հակառակորդի ռումբի բեկորից մահացու վերք ստացավ գնդապետ Սիմոն Զաքիյանը, որն ապրիլի 2-ի առավոտյան մահացավ։ 1942 թ. ապրիլի 1-ին Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը ստանձնեց գնդապետ Իվան Լյուդնիկովը։

Ապրիլ ամսվա և մայիսի առաջին օրերի ընթացքում 390-րդ դիվիզիան գտնվում էր բանակի ռեզերվում և հակառակորդի հետ անմիջական շփում չունեցավ։ Այդ ժամանակամիջոցը դիվիզիայի հրամանատարությունն օգտագործում էր անձնակազմը համալրելու, նորակոչիկներին նախապատրաստելու, մարտական և քաղաքական պատրաստությունը բարձրացնելու համար։ Վաշտերում և գումարտակներում ստեղծվում էին տանկեր կործանողների խմբեր։ Մեծ ուշադրություն էր դարձվում Սովետական Հայաստանի աշխատավորության հետ ունեցած կապերի ամրապնդմանը։ Փոփոխություն կատարվեց նաև դիվիզիայի հրամանատարական կազմում։ Ապրիլի 17-ին գնդապետ Իվան

---

[13] С. М. Саркисьян, 51-я Армия, М., 1983, с. 60—61.

Լյուդնիկովը նշանակվեց 138-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, իսկ նրան փոխարինեց գնդապետ Հմայակ Բաբայանը[14]։

Մայիսի առաջին տասնօրյակին Ղրիմի ռազմաճակատի զորքերի դրությունը խիստ վատացավ. հակառակորդը նորանոր ուժեր կուտակելով, մայիսի 7-ին անցավ հարձակման։ Նրան հաջողվեց ռազմաճակատի ձախ թևում ճեղքել մեր պաշտպանությունը և շարժվել Թուրքական պատնեշի ուղղությամբ։ 51-րդ բանակի զորքերն արիաբար ետ էին մղում հակառակորդի ճակատային գրոհները և, միաժամանակ, միջոցներ փնտրում ձախ թևում առաջացած ճեղքվածքը փակելու համար։ Այդ նպատակով բանակի հրամանատարի հրամանով 390-րդ դիվիզիան Ագիբելի շրջանից տեղափոխվեց Արմա-Էլի։ Առաջինը նշված բնագիծ հասավ և մարտերի մեջ մտավ 789-րդ հրաձգային գունդը, որի անձնակազմի հերոսական ջանքերով հաջողվեց այդ տեղամասում կանգնեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը։ Դա դիվիզիայի հիմնական ուժերին հնարավորություն տվեց կրակային դիրքեր գրավել հատկացված բնագծում։ Ճեղքվածքը փակելու նպատակով բանակի հրամանատարությունը փորձում էր այնտեղ կենտրոնացնել նաև այլ ուժեր։ Սակայն հակառակորդի ավիացիայի արտակարգ բարձր ակտիվության, ինչպես նաև ծանր հրետանու հզոր հարվածների հետևանքով այդ ուժերի մի զգալի մասը չկարողացավ կատարել մարտական առաջադրանքը ու կրեց մեծ կորուստներ։ Ծանր կորուստներ կրեց նաև 390-րդ դիվիզիան։ Ռմբակոծության ժամանակ, մայիսի 9-ին, Արմա-Էլի շրջանում զոհվեց դիվիզիայի կոմիսար Թորգոմ Շահինյանը, վիրավորվեց հրամանատար Հմայակ Բաբայանը։ Նրանց փոխարինեցին Սուրեն Թովմասյանն ու Բագրատ Դանիելյանը։ Դիվիզիայի քաղբաժնի պետի պաշտոնը ստանձնեց Լիպարիտ Վարդանյանը։

Չնայած սովետական ռազմիկների հերոսական դիմադրությանը, նրանց չհաջողվեց կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը։ Մինչև մայիսի 14-ը ֆաշիստական զորքերը Կերչից 3—4կմ հարավ ընկած տեղամասում դուրս եկան նեղուցի ափերը և հիմնական ուժերից կտրեցին դեպի Էլտիգեն և Կամիշ-Բուրուն ետ քաշվող սովետական զորամասերից շատերին։ Ի վերջո հակառակորդին հաջողվեց մայիսի 14-ին հարավ-արևմուտքից ճեղքել մեր զորքերի պաշտպանությունը և դուրս գալ Կերչի արվարձանները։ Դրությունը դարձավ անհուսալի, ուստի Հյուսիս-Կովկասյան ուղղության գլխավոր հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ Ս. Բուդյոնին Գերագույն գլխավոր հրամանատարության զորակայանի թույլտվությամբ հրաման արձակեց Ղրիմի ռազմաճակատի զորքերը Կերչի թերակղզուց դուրս բերելու մասին։ Մինչև 1942 թ. մայիսի 20-ը ռազմաճակատի զորքերը կազմակերպված ձևով դուրս բերվեցին Կերչից և կենտրոնացվեցին Թամանյան թերակղզում։ Զորքերի ծովով փոխադրումն ապահովող բազմաթիվ մարտիկներ, որոնց չհաջողվեց տեղափոխվել Թաման, մտան Հաջիմուշկայի քարհանքները և շարունակեցին պայքարը։

Թամանյան թերակղզի փոխադրած զորքերի մեջ էր նաև Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան։ Այն կենտրոնացավ Ստարոտիտարևսկայայի շրջանում, որտեղ և 1942 թ. հունիսի 14-ին կազմալուծվեց։

Սովետական Հայաստանի տարածքում կազմավորված մյուս հայկական դիվիզիան 408-րդ հրաձգայինն էր։ Այն կազմավորվեց 1941 թ. օգոստոսի 9-ին։ Կազմավորման աշխատանքներն ավարտվեցին սեպտեմբերի 25-ին։ Դիվիզիան մտնում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմի մեջ։ 1942 թ. մարտ-ապրիլին դիվիզիան վերակազմավորվեց և պաշտոնապես ստացավ Հայկական անվանում[15]։ Դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Պ. Կիցուկը։ 1942 թ. մարտի 15-ից դիվիզիայի քաղբաժինը սկսեց հայերեն հրատարակել «Հանուն Հայրենիքի» թերթը։

Մինչև ռազմաճակատ մեկնելը դիվիզիայի հիմնական խնդիրը սովետա-թուրքական սահմանի մի հատվածի պաշտպանությունն էր, ինչպես նաև ռազ-

---

14 Հետագայում գեներալ-մայոր, Սովետական Միության հերոս. զոհվեց 1945 թ. ապրիլի 22-ին Բեռլինի համար մղված ճակատամարտում։

15 ՍՍՀՄ ՊՄԿՍ, ֆ. 45-րդ բանակի, ց. 28507, գ. 1, թ. 86։

մաճակատի համար երթային վաշտերի պատրաստումը։ 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ից մինչև 18-ը դիվիզիայի զորամասերը փոխադրվեցին Փոթի, այնտեղից էլ Տուապսե, ապա, կատարելով երթային արշավ, եկման դիրքեր գրավեցին Նովոռոսիյսկի շրջանում՝ Ցեմեսի ու Ռիբացկի ծովախորշերում և Կաբարդինկա տեղամասում։ Դիվիզիան մտնում էր 47-րդ համազորային բանակի կազմի մեջ, որի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Ա. Գրեչկոն (հետագայում Սովետական Միության մարշալ)[16]։ Հրետանային և ավիացիոն նախապատրաստությունից հետո բանակի միավորումներն ու զորամասերը 1942 թ. սեպտեմբերի 25-ի առավոտյան անցան հարձակման և մինչև սեպտեմբերի 27-ը տևած դաժան մարտերում գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացրին 3-րդ ռումինական լեռնահրաձգային դիվիզիան։ Դրանից հետո գերմանաֆաշիստական զորքերը Նովոռոսիյսկի ուղղությամբ անցան պաշտպանության, և այլևս այստեղ խոշոր ուժերով հարձակվելու փորձեր չարեցին։ Այսպիսով, շնորհիվ 47-րդ բանակի հերոսական ջանքերի, որում արժանի ավանդ ուներ նաև Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան, ձախողվեց Նովոռոսիյսկի վրայով Անդրկովկաս ներխուժելու հիտլերյան պլանը։ Գործելով հարձակման գլխավոր ուղղությամբ՝ Աբին գետի երկայնքով դեպի Կրասնայա Պոբեդա և Սկաժյոննայա Բաբա բնակավայրերը, դիվիզիայի զորամասերը համառ մարտերում թշնամուն հասցրին ուժեղ հարվածներ՝ նրան ստիպելով ետ քաշվել դեպի Աբինսկայա։ Հետապնդելով թշնամուն, դիվիզիայի 672-րդ հրաձգային գունդը ազատագրեց Զումատովո, Էրիվանսկի, Լինդրով, Գրեչկի 1-ին, Կրասնայա Պոբեդա բնակավայրերը։ Սեպտեմբերի 27-ին հակառակորդը Էրիվանսկի և Լինդրովի ուղղությամբ դիմեց հակագրոհի, բայց, հանդիպելով ուժեղ հակահարվածի, վերջնականապես ետ շպրտվեց[17]։

Նովոռոսիյսկի տակ պարտություն կրելուց հետո, գերմանաֆաշիստական հրամանատարությունը որոշեց փոխել հարձակման ուղղությունը և հիմնական ջանքերը կենտրոնացնել Տուապսեի ուղղությամբ։ Թշնամու մտադրությունը խափանելու նպատակով Սևծովյան խմբավորման հրամանատարությունն անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկեց Տուապսեի ուղղությամբ գործող իր բանակները ուժեղացնելու և Տուապսեի պաշտպանական շրջանի ամրապնդման համար։ Մասնավորապես ուժեղացվեց 18-րդ բանակը, որի մեջ մտցվեցին մի շարք նոր միավորումներ, այդ թվում նաև Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան։ Դիվիզիայի փոխադրման հրամանը տրվեց սեպտեմբերի 28-ին՝ 47-րդ բանակի հրամանատար Ա. Գրեչկոյի կողմից։ Այդ հրամանի համաձայն դիվիզիայի հիմնական ուժերը, առանց 672-րդ հրաձգային գնդի, 963-րդ հրետանային գնդի 1-ին և 2-րդ դիվիզիոնների և վարժական գումարտակի[18], մինչև հոկտեմբերի 2-ը նավերով փոխադրվեցին Տուապսեի պաշտպանական շրջան, որտեղ անցան 18-րդ բանակի հրամանատարի օպերատիվ ենթակայության տակ։ Հոկտեմբերի 3-ին դիվիզիայի հրամանատարը մարտական առաջադրանք ստացավ շարժվել դեպի Փշիշ գետի հովիտը, պաշտպանություն գրավել Ալթուբինալ բնակավայրի շրջակայքի վրա իշխող բարձունքների շրջանում, թույլ չտալ հակառակորդի ճեղքումը Փշիշի հովտում և առաջխաղացումը դեպի Տուապսե՝ Տիխոնովկա-Տուապսե խճուղով։ Կատարելով հրամանը, դիվիզիան հոկտեմբերի 4-ին մտավ Փշիշ գետի հովիտ, շարժվեց Տուապսե-Հաջիջենսկ խճուղով, ավանգարդով անցավ Գոյթղ գյուղը և դուրս եկավ Պելիկո խուտորի շրջանը։ Հոկտեմբերի 5-ին այն հակառակորդից մաքրեց Պերեվալնի, Կանժան, Ալթուբինալ բնակավայրերը և գրավեց վերոհիշյալ բարձունքները։ Սակայն թշնամին չէր ուզում տեղի տալ, էլ ավելի ուժեղացնելով իր 17-րդ բանակի հարվածային խմբավորումը։ Նա դարձյալ նետվեց առաջ՝ ձգտելով ինչ գնով էլ լինի դուրս գալ Փշիշ

---

16 Ա. Ա. Գրեչկո) Ռազմատամարտ Կովկասի համար, Երևան, 1969, էջ 190, Ա. Մ. Հակոբյան, Հերոսական մարտերում, Երևան, 1975, էջ 23—24։

17 Ս. Մ. Սարգսյան, Այրվող անտառ, Երևան, 1965, էջ 115։

18 Վերոհիշյալ գունդը և ստորաբաժանումները դիվիզիայի հիմնական ուժերին միացան հոկտեմբերի կեսերին։

գետ, Սեմաշխո լեռ, Գոյթղ, Շահումյան գյուղերի բնագիծ։ 408-րդ դիվիզիան, 18-րդ բանակի մյուս միավորումների հետ մեկտեղ, համառ մարտերով փորձում էր կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի Օստրովսկի կիրճ, Գոյթղ լեռնանցք և Շահումյան ավան։ Դիվիզիայի անձնակազմը հերոսաբար և հաջողությամբ էր կատարում դժվարին առաջադրանքը, սակայն նրա թևերում գործող զորամասերի նահանջի հետևանքով այն հոկտեմբերի 14—15-ին մեկուսացվեց բանակի հիմնական ուժերից և իր թիկունքներից, որոնք գտնվում էին Ինդյուկի շրջանում։ «Սննդամթերքի և ռազմամթերքի գնդային սուղ պաշարները չէին կարող ապահովել գործող ստորաբաժանումների նորմալ մարտը,— գրում է Ա. Գրեչկոն։— Մեկ գծի վրա մարտաշարով ձգված 408-րդ հրաձգային դիվիզիան... 6 օր անընդհատ պահում էր 25—30 կիլոմետրանոց գոտին, ամեն օր ետ մղելով հարձակվող թշնամու գրոհները»[19]։ Կատաղի մարտեր էին մղվում յուրաքանչյուր բարձունքի, ամեն մի արահետի ու թիզ հողի համար։ Հակառակորդն ինքնաթիռներից դիվիզիայի գրաված դիրքերում գտնվող անտառի վրա դյուրավառ հեղուկ էր շաղ տալիս։ Անտառն այրվում էր, բայց, չնայած դրան, դիվիզիայի մարտիկները հերոսաբար դիմադրում էին թշնամուն, ծանր կորուստներ պատճառում նրան և վիժեցնում դեպի Տուապսե շարժվելու նրա պլանը։ Վերջապես դիվիզիային հաջողվեց դուրս գալ շրջապատումից և հոկտեմբերի 26-ին կենտրոնանալ Սադովոդստվո, Պաուկ սար, Լյախի խուտոր շրջանում։ Նոյեմբերի 5-ին շրջապատումից դուրս եկավ նաև հերոսաբար մարտնչած 963-րդ հրետանային գնդի 3-րդ դիվիզիոնը։

1942 թ. հոկտեմբերի վերջերին, նոյեմբերի սկզբներին դիվիզիան առաջավոր գծից փոխադրվեց 18-րդ բանակի ռեզերվ՝ Տուապսե քաղաք, իսկ նոյեմբերի 22-ին լուծարքի ենթարկվեց։ Նրա բազայի վրա կազմավորվեց 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը, որը 1943 թ. հունվարի 3-ից մարտերի մեջ մտցվեց Կրասնոդարի երկրամասում՝ 47-րդ բանակի կազմում։ Ապրիլի վերջերին և մայիսի սկզբներին 7-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը վերակազմավորվեց 23-րդ հրաձգային դիվիզիայի, որը 47-րդ բանակի կազմում աչքի ընկավ Դնեպրի գետանցման ժամանակ, արժանացավ «Կիևյան» և «Ժիտոմիրյան» պատվավոր անվանման, այնուհետև մասնակցեց Լեհաստանի ազատագրմանը։ 23-րդ հրաձգային Կիևյան, Ժիտոմիրյան Կարմիր դրոշի և Սուվորովի 2-րդ աստիճանի շքանշանակիր դիվիզիան իր մարտական ուղին ավարտեց Էլբայի ափերին։

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին կազմավորված հայկական ազգային դիվիզիաներից միայն մեկն էր, որ իր կազմավորման օրից մինչև պատերազմի ավարտը չմասնակցեց մարտական գործողություններին։ Այդ միավորումը 261-րդ հրաձգային դիվիզիան էր, որը կազմավորվեց Երևանում (1942 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը) Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ բանակի կազմում։ Դիվիզիայի քաղաբաժինը հրատարակում էր «Մարտ հանուն հայրենիքի» հայերեն թերթը։ Դիվիզիայի հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել ՍՍՀՄ պետական սահմանները և պատրաստել երթային գումարտակներ։

Սակայն հայ ժողովրդի զավակների մեծ մասը մարտնչեցին ոչ ազգային զորամիավորումների շարքերում։ Ընդհանուր առմամբ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ինչպես հայկական ազգային, այնպես էլ ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող զորամասերում կռվում էին ավելի քան կես միլիոն հայ ռազմիկներ, որոնցից 200 հազարը զոհվեց մարտերում[20]։ Հերոսաբար կատարելով իրենց սրբազան պարտքը, նրանք մեր բազմազգ հայրենիքի մյուս ժողովուրդների զավակների հետ ուս-ուսի, ռուս մեծ ժողովրդի գլխավորությամբ, լենինյան կուսակցության առաջնորդությամբ, արժանի ավանդ ներդրեցին ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ տարած պատմական հաղթանակի գործում։

---

19 Ա. Ա. Գ ր ե չ կ ո, նշվ. աշխ., էջ 241։

20 Հաշվումները կատարված են մեր կողմից։